

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 31 (2008)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2007

Κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική απόταξη στις εκλογές του 2007 : εκτιμήσεις για την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων

Παναγής Παναγιωτόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.14451](https://doi.org/10.12681/hpsa.14451)

Copyright © 2017, Παναγής Παναγιωτόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παναγιωτόπουλος Π. (2017). Κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική απόταξη στις εκλογές του 2007 : εκτιμήσεις για την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, 119–142. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14451>

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΤΑΞΗ ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2007. ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ

Παναγής Παναγιωτόπουλος*

Στόχος του άρθρου είναι να σκιαγραφήσει την εκλογική έκφραση των όρων κοινωνικής ενσωμάτωσης και του κινδύνου κοινωνικής απόταξης στις βουλευτικές εκλογές του 2007. Η εμπειρική αυτή επεξεργασία όμφων της «κοινωνικής ταυτότητας της ψήφου» συμπληρώνει τον άξονα Αριστερά-Δεξιά με έναν κάθετο κοινωνιολογικό άξονα χάρη στον οποίο μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η αποδυνάμωση των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας –και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ– προς όφελος των κομμάτων της Αριστεράς δεν μεταφράζει τόσο μια κοινωνική πτώση όσο μια μορφή πολιτικού ριζοσπαστισμού και ένα αίτημα πολιτισμικής εκπροσώπησης μιας μερίδας των μεσαίων στρωμάτων. Η συσχέτιση του επαγγέλματος, των σπουδών και της στάσης απέναντι στην ψήφο μας πληροφορεί ότι η αριστερή ψήφος είναι κοινωνιολογικά εξόχως διαφοροποιημένη στο εσωτερικό της (μεταξύ ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ) καθώς και ότι οι κοινωνιολογικές αναλογίες μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. αντιστρέφονται αισθητά. Τέλος, σχολιάζεται και ερμηνεύεται ο κατακερματισμός της πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων, όπως εκφράστηκε στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007, σε σχέση με την πολιτική δεσπόζουσα του λόγου και της παρουσίας κάθε κόμματος.

1. ΠΕΔΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ

Η ίδια η ιδέα ότι μπορούμε να περιγράψουμε την κοινωνική δομή με όρους στρωμάτων είναι ακόμη αρκετά νωπή στην Ελλάδα. Η μαρξιστική παρακαταθήκη στις κοινωνικές επιστήμες, οι εγγενείς ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοι-

* Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος είναι Λέκτορας Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Ηλία Νικολακόπουλο για την παραχώρηση του υλικού και στον Παναγιώτη Κουστένη για τη βοήθεια και τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων. Ατέλειες και αδυναμίες βαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα.

ωνικού σχηματισμού (κρατισμός, αδύναμη κεφαλαιακή τάξη, δυσκολίες ολοκλήρωσης του κράτους δικαίου, πελατειακή εξάρτηση της εκλογικής συμπεριφοράς κ.ά.)¹ αλλά και η αρνητική προκατάληψη απέναντι στους «μικροαστούς», όπως και η συναισθηματική/πολιτισμική αξιολόγηση του «ακράιου» και του «αυθεντικού», περιορίζουν τη γνώση μας για την ιστορική συγκρότηση αυτού του μεσοστρωματικού πληθυσμού.² Πώς, δηλαδή, η οικονομική ανάπτυξη, ο εκουγχρονισμός των κοινωνικών σχέσεων, η εξατομίκευση και η πρόσβαση στην κατανάλωση, από τη Μεταπολίτευση και δώθε τουλάχιστον,³ άγγιξαν ολοένα και μεγαλύτερες μερίδες του πληθυσμού. Πώς παρήγαγαν αυτή την αντιφατική, πολυμιγή, εύθραυστη αλλά υπαρκτή και μαζικότερη κοινωνική κατηγορία και μέσα από ποιους όρους κομματικής ταύτισης κατάφερε αυτή να εκπροσωπηθεί.

Ωστόσο, ο πολιτικός και δημοσιογραφικός λόγος τον τελευταίο καιρό⁴ έ-

1. Οι σχεδόν ανυπέβλητες δυσκολίες για τη μελέτη των μεσαίων στρωμάτων με όρους τάξεων αλλά και με τη χρήση κοινωνιολογικών μεθόδων απόδοσης της διαστρωμάτωσης έχουν πολλάκις περιγραφεί από τον Τσουκαλά· βλ. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 10-52.

2. Από τις εξαιρέσεις του κανόνα, Ανδρέας Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ειδικές αναφορές*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2005, και του ίδιου «Επισημάνσεις για τη μεταβαλλόμενη λογική της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία», στο *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα, 1980-2001*, έκδοση Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2004, σ. 135-144.

3. Για την κατανάλωση στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 και της δικτατορίας, βλ. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984· για όψεις της εξατομίκευσης, αναπαραστάσεις και αντιστάσεις σε αυτή, βλ. Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Ατομική επιτυχία και κρίση των πολιτικών ταυτοτήτων. Όψεις των δεκαετιών του 1960 και του 1980 στο Ακροπόλ και στη Φανέλα με το εννιά του Παντελί Βούλγαρη», στο Φωτεινή Τομά (επιμ.), *Ιστορία και πολιτική στο έργο του Παντελί Βούλγαρη*, Υπουργείο Εξωτερικών-Παπαζήσης, Αθήνα 2007 σ. 193-226· για τους όρους του εκουγχρονισμού των κοινωνικών σχέσεων και αντιστάσεις σε αυτόν κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, βλ. Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 10: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9-50.

4. Έτσι, η στροφή στη ρητορική του «μεσαίου χώρου» από τη Ν.Δ. του Κ. Καραμανλή μπορεί να θεωρηθεί μια ευφυής και προγνωστικά ισχυρή κίνηση που όχι μόνο αποχαρκτηρίζει το κόμμα από το δεξί του «στίγμα» αλλά επέτρεπε τη διείودυση του σε ακροατήρια στα οποία είχε κυριαρχήσει το ΠΑΣΟΚ του Κ. Σημίτη. Βλ. Γιάννης Λούλης, *Η μάχη του 2007-Η διαδρομή, η κάλπη, οι προοπτικές*, Λιβάνης, Αθήνα 2007, σ. 11-90. Ο πρώην γραμματέας του ΠΑΣΟΚ Μ. Χρυσοχοϊδης δίνει ουστηματική έμφραση στα μεσαία στρώματα (βλ. χαρακτηριστικά άρθρα όπου αναφέρεται σε «μεσαία τάξη» στο <http://www.chrisochoidis.gr/views/?c=>

χει αρχίσει να τα κατονομάζει θετικά και να εξετάζει τους κινδύνους που κρύβει για την κοινωνική συνοχή η αποδιάρθρωση της μεσαίας τάξης. Η πραγματική εκλογική επιδείνωση (και το μετέπειτα δημοσκοπικό πλήγμα) των επιδόσεων των δύο πολυσυλλεκτικών κομμάτων εξουσίας που, από τις εκλογές του 2000 όταν έφτασαν το εντυπωσιακό αθροιστικό ποσοστό 86,5% έπεσαν στο 79,94% το 2007, αποτελεί σαφή ένδειξη εσωτερικών αναδιρθρώσεων και ενδο-στρωματικών ανταγωνισμών.⁵ Επιπλέον, ενδείξεις οικονομικής ύφεσης και μπλοκαρίσματος της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, ακόμη και αν δεν συνάδουν σε καμία περίπτωση με τις δημοσιογραφικές κραυγές περί «επέλασης της φτώχειας»,⁶ παράγουν ασφαλώς μια ατμόσφαιρα ανασφάλειας για τα ως σήμερα ευημερούντα μεσοστρώματα. Η διευρυμένη απήχηση των κομμάτων της Αριστεράς, που τα τελευταία χρόνια οξύνουν την αντιουστημική ρητορική και δράση τους καταγγέλλοντας την ανέχεια και κηρύσσοντας αντίσταση στη «νεο-φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση», επικυρώνει με τη σειρά της (τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου) τέτοιου είδους εκτιμήσεις και αγωνίες.

Mesaia-Taksi-kai-Mesaioi-Xoros). Σημαντική και χρήσιμη η ιστορική ανακατασκευή της πορείας μεσοστρωματοποίησης από το 1974 και μετά στην οποία προβαίνει ο Α. Καρακούσης, *Μετέωρη χώρα. Από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Εστία, Αθήνα 2006.

5. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι 1974-2004: παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα», στο Kevin Featherstone, *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκουγχρονισμού*, εκδόσεις οκτώ, Αθήνα 2007, σ. 90, όπου δείχνει ότι οι απώλειες του ΠΑΣΟΚ στα «ανώτερα μεσαία στρώματα» έχουν την αφετηρία τους στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004. Για την κατάρρευση και την «εξαφάνιση από την πολιτική σκηνή» του εκουγχρονιστικού προτάγματος, ήδη από τις εκλογές του 2004, ως σχέδιο που εκπροσωπούσε μια ευρεία αν και ασαφή κοινωνική συμμαχία (στην οποία –θα μπορούσε να υποθέσει κανείς– τα ανώτερα μεσαία στρώματα έπαιζαν καθοριστικό λόγο) της κεντροαριστεράς, βλ. Χρίστος Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος “εκουγχρονισμός”», στο Kevin Featherstone, *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκουγχρονισμού*, ό.π., σ. 55-59. Στη γαλλική κοινωνιολογία, για παράδειγμα, και σε αντίθεση με τη μαρξιστική άποψη ότι τα «μεσαία στρώματα» είναι «τα λιγότερο προσδιορισμένα» από τη θέση τους στις σχέσεις παραγωγής και συνεπώς αυτά που έχουν από τη «φύση» τους την πιο ρευστή ταυτότητα, έχει υποστηριχθεί πολύ έντονα η άποψη ότι αποτελούν ίσως τα μοναδικά που διαθέτουν σήμερα «συνείδηση» της κοινωνικής τους θέσης (βλ., χαρακτηριστικά, Raymond Boudon, *L'inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, A. Collin, Παρίσι 1973 και, πιο πρόσφατα, M. Forsé - H. Mendras, *Le changement social. Tendances et paradigmes*, A. Colin, Παρίσι 1991). Το ζήτημα αυτό είναι για την Ελλάδα ανοικτό και θα άξιζε να συζητηθεί.

6. Θ. Μπτράκος - Π. Τοακλόγλου, «Μεταβολές στη συνολική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση», *Μελέτες Οικονομικής Πολιτικής*, τχ. 5, Εργαστήριο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής (ΕΜΟΠ), Αθήνα, Νοέμβριος 2000, σ. 1-52.

Στη βάση αυτών των εντυπώσεων στηρίζεται και η ιδέα ότι η ενδυνάμωση των κομμάτων της Αριστεράς στις εκλογές του 2007 έχει ένα κοινωνιολογικό-ταξικό ισοδύναμο: ότι η αριστερή ψήφος μεταφράζει ευθέως μια κοινωνική ή και κοινωνιστική στροφή της ψήφου που, με τη σειρά της, θα πρέπει να αποδοθεί στην «ραγδαία επιδείνωση» της θέσης των πιο αδύναμων μερίδων του μεσοστρωματικού πληθυσμού. Υπονοείται δε ότι είναι η λαϊκή βάση του ΠΑΣΟΚ εκείνη που τείνει να αποκοπεί από αυτό και να ενσωματωθεί στην πολιτική δυναμική του ΣΥΡΙΖΑ.

Η κοινωνιολογική παρατήρηση όμως μετριάζει κατά πολύ αυτή την αίσθηση. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών, η αποδυνάμωση της συνοχής της ψήφου και συνεπώς της πολιτικής ταυτότητας των μεσαίων στρωμάτων, η «απο-κεντροποίηση» της και η μετατόπιση σημαντικών δυνάμεων αριστερότερα –και δεξιότερα– των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, δεν είναι κοινωνικά αδιαφοροποίητη. Είναι διαφοροποιημένη (κυρίως στο εσωτερικό της Αριστεράς) και υπακούει σε σαφείς και ανταγωνιστικές κοινωνικές προϋποθέσεις. Οι τελευταίες μπορούν να εκτιμηθούν καλύτερα εάν χρησιμοποιηθούν ευρύχωρες κοινωνιολογικές και πολιτικές εννοιολογικές κατηγορίες που δίνουν έμφαση σε στοιχεία «ταυτότητας» και στην ικανότητα προσαρμογής στις σύγχρονες πρακτικές εξατομίκευσης⁷ και όχι τόσο σε μια «παραδοσιακή» αναζήτηση εισοδηματικών κριτηρίων για την απεικόνιση της κοινωνικής ιεράρχησης.

7. Βλ., από διάφορες θεωρητικές σκοπιές: Ulrich Beck, *La société du risque. Sur la voie d'une autre modernité*, Flammarion, Παρίσι 2001, σ. 158-216· του ίδιου, *Η επινόηση του πολιτικού. Για μια θεωρία του εκουγχρονισμού*, Λιβάνης, Αθήνα 1996, σ. 189-212, για τις σύγχρονες μορφές εξατομίκευσης της κοινωνικής ανισότητας· Anthony Giddens, *La transformation de l'intimité. Sexualité, amour et érotisme dans les sociétés modernes*, La Rouergue/Chambon, Ronzéζ 2004, σ. 7-29, 224-248, όπου δίνει έμφαση στις έμφυλες διαστάσεις της εξατομίκευσης, στα ιεραρχικά-εξουσιαστικά τους αποτελέσματα και στον εκδημοκρατισμό του έρωτα· Gilles Lipovetsky, *Le bonheur paradoxal. Essai sur la société d'hyperconsommation*, Gallimard, Παρίσι 2006, σ. 279-338, για τους κοινωνικούς όρους εισόδου στην εξατομικευμένη κατανάλωση· François de Singly, *Les uns avec les autres. Quand l'individualisme crée du lien*, Hachette-Armand Collin, Παρίσι 2003, σ. 161-232, για τους κοινωνικούς όρους με τους οποίους ανασυγκροτούνται η συμβίωση και ο κοινωνικός δεσμός στις κοινωνίες της εξατομίκευσης· Jean-Claude Kaufmann, *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Armand Colin, Παρίσι 2004, σ. 89-199, για την αυτοπραγμάτωση μέσα από την κατασκευή της ατομικής ταυτότητας· Γεράσιμος Κουζέλης, *Φιλική κοινωνία ή κοινωνία χρηστών. Γνώση, υποκειμενικότητα και πολιτισμός στον κόσμο των νέων τεχνολογιών*, Κριτική, Αθήνα 2006, σ. 85-118, για τις πολιτικές-κοινωνικές προϋποθέσεις της σχέσης ατόμου, καταναλωτή-χρήστη νέων τεχνολογιών.

Με άλλα λόγια, η «αποχώρηση» από τους κύριους κομματικούς σχηματισμούς εκπροσώπησης της μεσοστρωματικής ταυτότητας (ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) γίνεται με ποικίλους τρόπους και κίνητρα και σε αποκλίνουσες κοινωνικές ροπές.

Υπ' αυτή την έννοια, η σχέση ψήφου, πολιτικής ταυτότητας και κοινωνικής θέσης φαίνεται να μην είναι βεβαίως ευθύγραμμη (μια και, όπως θα δούμε, το ΠΑΣΟΚ μοιάζει ολοένα και πιο αδύναμο στην εκπροσώπηση των ανώτατων και ανώτερων μεσαίων στρωμάτων) μα ούτε και αντεστραμμένη (στο μέτρο που ο ΣΥΡΙΖΑ φαίνεται να αντλεί μέρος αυτών των δυνάμεων), αλλά διαθλασμένη. Πράγματι, η εκλογική βάση του ΣΥΡΙΖΑ που φαίνεται ότι συγκροτείται κατά κύριο λόγο στις περισσότερο ευνοημένες περιοχές του κοινωνικού χάρτη, το πετυχαίνει μέσα από έναν λόγο έντονα κοινωνικό και ενίοτε κρατικιστικό.⁸ Αυτό δείχνει ίσως μια ιδιότυπη εκλογική εκπροσώπηση του «κινδύνου κοινωνικής απόταξης» από πληθυσμούς που δεν απειλούνται άμεσα από αυτόν.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΕΝΑΣ ΟΙΟΝΕΙ ΔΕΙΚΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ, ΤΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Στόχος της έρευνας είναι να αξιοποιηθεί το εμπειρικό έρεισμα που προσφέρει το εκτεταμένο πανελλαδικό δείγμα των 14.083 ερωτηθέντων του exit poll Opinion-Mega Channel στις 16-9-2007. Η αντιπροσωπευτικότητα που προσφέρει το πλήθος, έτσι όπως εκλεπτύνεται από σχετική δημογραφική στρωματοποίηση, και η εγκυρότητα της απάντησης για μια ψήφο που έχει μόλις εκφραστεί, έρχεται να αντισταθμίσει το κατ' ανάγκη περιορισμένο εύρος των κοινωνιολογικών-δημογραφικών ερωτήσεων στις οποίες απαντούν οι συνεντευξιαζόμενοι (μορφωτικό επίπεδο/επάγγελμα). Υπ' αυτούς τους όρους, ενώ θα ήταν άσκοπο να προσδοκά κανείς να εξαγάγει από αυτό το υλικό μια προχωρημένη και λεπτή κοινωνική μορφολογία της ψήφου, μπορεί κάλλιστα

8. Ο Κατσούλης, ακολουθώντας τη τυπολογία του Sartori, θεωρεί ότι ο ΣΥΡΙΖΑ του Α. Αλαβάνου αποτελεί ένα αντιοπιστημικό κόμμα στο οποίο δυναμικά οι ψηφοφόροι εκφράζουν μορφές διαμαρτυρίας. Βλ. Ηλίας Κατσούλης, «Η Αριστερά: πρόταγμα ή/και απειλή», *Επιστήμη και Κοινωνία* τχ. 19, άνοιξη 2008, σ. 233-236, καθώς και Giovanni Sartori, *Parties and party system: a framework for analysis*, Cambridge U.P., Cambridge 1976, σ. 132-134, όπου παραπέμπει ο Κατσούλης.

(στο μέτρο που επεμβαίνει ερμηνευτικά στην κατασκευή αναλυτικών κατηγοριών οι οποίες δεν προϋποτίθενται της έρευνας) να διαπιστώσει μακροσκοπικά μεγέθη και μεγάλες συνομαδώσεις ψηφοφόρων στη βάση αδρών κοινωνιολογικών κατηγοριών.

Η αποτύπωση αυτών των αδρών κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών στο σύνολο του πληθυσμού και ο τρόπος που αυτά κατανέμονται στις κομματικές προτιμήσεις στις εκλογές του 2007 γίνεται με βάση την κατασκευή ενός οιονεί δείκτη που δείχνει προϋποθέσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής απόταξης.⁹ Ο δείκτης αυτός δεν αποτελεί εργαλείο για τη μελέτη της κοινωνικής σύνθεσης της ψήφου των κομμάτων (δεν είναι άλλωστε σκοπός του) και σαφώς θα ήταν ελάχιστα διαφωτιστικός, μιας και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά (μεταβλητές) υπολείπονται σε ακρίβεια αναφορικά με τις αξιακές τοποθετήσεις και τις πολιτισμικές πρακτικές των υποκειμένων. Ακόμη, δεν μπορεί να αποδώσει τον βαθμό ταξικής διαφοροποίησης κάθε κατηγορίας ενσωμάτωσης ή κινδύνου με βάση τη γεωγραφική-οικονομική προέλευση (για παράδειγμα, ένας μισθωτός του δημοσίου μέσης μόρφωσης που κατοικεί στο Κερατσίνι πιθανόν να μην βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο ενσωμάτω-

9. Η έννοια της ανασφάλειας δεν προτιμήθηκε για τους πληθυσμούς που βρίσκονται σε δυσμενή θέση για δύο λόγους: πρώτον, διότι απαιτεί τη χρήση ειδικευμένων ερωτηματολογίων που θα εστιάζουν σε πολιτισμικές πρακτικές και άλλες παραμέτρους, όπως το κοινωνικό κεφάλαιο (η υποχώρηση, για παράδειγμα, του οποίου απειλεί κυρίως τα μεσαία στρώματα και βιώνεται μέσα από την κρίση του συναισθήματος εμπιστοσύνης ως δείγμα κοινωνικής πτώσης¹⁰ ο όρος χρησιμοποιείται εδώ κατά τον P. Putnam, «Bowling alone: America's Declining Social Capital», *Journal of Democracy*, τχ. 6, 1995, σ. 65-78. Βλ. και του ίδιου, «Positive and Negative Social Capital and the Uneven Development of Civil Society in Southeastern Europe», *South European and Black Sea Studies*, τόμ. 5, τχ. 2, Μάιος 2005, σ. 243-250, και Ν. Δεμερτζής, «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σ. 39-67¹¹ επίσης, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Θετικό και αρνητικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σ. 139-161)¹² δεύτερον, επειδή η ανασφάλεια διακρίνει σήμερα ένα μέρος των παραδοσιακά μεσοστρωματικών πληθυσμών (π.χ. άνεργοι νέοι πτυχιούχοι) παρά τις σχετικά ευνοϊκές αντικειμενικές προϋποθέσεις ενσωμάτωσης που τα διακρίνουν και τη βέβαιη απόσταση που τα χωρίζει από τον κίνδυνο κοινωνικής περιθωριοποίησης. Θεωρητικό θεμέλιο μιας προσέγγισης και ερμηνευτικής της ψήφους σαν αυτή που δοκιμάζουμε είναι η μελέτη του Paul Lazarsfeld κ.ά., *The people's choice*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1948 και η ντετερμινιστική σημασία που αποδίδει σε εδραίες κοινωνιολογικές σταθερές (όπως είναι το επάγγελμα, η εισοδηματική τάξη, η θρησκεία, ο τόπος κατοικίας). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η παράδοση αυτή δεν φιλοδοξεί να ταυτίσει την ψήφο με μια «κοινωνιολογική κατηγορία» αλλά να απογράψει συσχετισμούς και τάσεις (μεταξύ των οποίων και την τάση εκλογικής διείδυσης ενός κόμματος μέσα σε ένα στρώμα: «χαμηλό/υψηλό κ.λπ.»).

σης στις μετανεωτερικές παγκοσμιοποιημένες συνθήκες με έναν «ομολόγο» του που κατοικεί στο Μαρούσι ή στην Κάντζα Αττικής).

Συγκεκριμένα, ο δείκτης «κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής απόταξης» που κατασκευάζεται για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, προκύπτει ως σύνθεση, αφενός, της αντικειμενικής κοινωνικής τοποθέτησης των ψηφοφόρων και, αφετέρου, της υποκειμενικής πρόληψης της θέσης τους απέναντι στο σύνολο του πολιτικού και εν γένει του κοινωνικού συστήματος.

Η αντικειμενική «κοινωνική τοποθέτηση» συνάγεται από τον συνδυασμό του επαγγέλματος και του μορφωτικού επιπέδου κάθε ψηφοφόρου, όπως δηλώθηκε στο exit poll. Ειδικότερα, πρόκειται για δύο «σκληρές» κοινωνιολογικές μεταβλητές, που προσδιορίζουν εν μέρει το *κοινωνικο-οικονομικό status* (Lazarsfeld) καθενός και ως εκ τούτου επηρεάζουν και ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την εκλογική του συμπεριφορά. Δεν το εξαντλούν σε καμία περίπτωση, αλλά μπορούν εν μέρει να διερμηνεύσουν τον βαθμό εργασιακής ασφάλειας (κυρίως με βάση το επάγγελμα) και τις κοινωνικές προσδοκίες αλλά και το επίπεδο πολιτισμικής προσαρμογής στα σύγχρονα δεδομένα (με βάση κυρίως το μορφωτικό επίπεδο). Ο συνδυασμός των δύο κατηγοριών αξιολογείται-ερμηνεύεται με βάση τρεις τιμές: με 1 όταν το κοινωνικό status τείνει να λειτουργήσει ντετερμινιστικά προς την επιτυχή κοινωνική ενσωμάτωση, με -1 όταν, αντιστρόφως, τείνει να επενεργεί στην κατεύθυνση της κοινωνικής απόταξης και με 0 όταν κατά έναν τρόπο οι δύο οικογένειες παραμέτρων τείνουν να αλληλοεξουδετερωθούν παράγοντας μια ενδιάμεση συνθήκη.

Ειδικότερα, και ως προς τα δύο άκρα του άξονα ενσωμάτωσης-απόταξης, είναι σαφές ότι πλην των μισθωτών του δημόσιου τομέα που λόγω της εργασιακής τους ασφάλειας εξαιρούνται και τοποθετούνται στο μηδενικό σημείο ενσωμάτωσης, και των φοιτητών που βρίσκονται σε διαδικασία αύξησης των προσόντων τους, όλοι οι ψηφοφόροι (ανεξάρτητα του επαγγέλματός τους) πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούνται χαμηλού κοινωνικού status και τοποθετούνται στην τιμή -1. Αντιστρόφως, με εξαίρεση τους άνεργους, τους συνταξιούχους και άλλες κατηγορίες ανενεργών (που λαμβάνουν την τιμή 0), όλοι οι ψηφοφόροι ανώτερης και ανώτατης μόρφωσης θεωρούνται ότι τείνουν προς τις θέσεις του κοινωνικού status ως καλύτερα εξοπλισμένοι να ενσωματωθούν εργασιακά και πολιτισμικά σε «έναν κόσμο ραγδαίων αλλαγών».¹⁰

10. Αντωνί Γκίντες, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών. Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, και Zygmunt Bauman, *Ρευστός φόβος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, και του ιδίου, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

Ός προς τη μέση εκπαίδευση, που αποτελεί και την κατηγορία με τη μεγαλύτερη εσωτερική διαφοροποίηση, ικανοί να υπερβούν το μηδενικό σημείο, περνώντας στο επίπεδο της ροπής προς την κοινωνική ενσωμάτωση, θα θεωρηθούν οι ελεύθεροι επαγγελματίες (που είναι κυρίως έμποροι και ειδικευμένοι τεχνίτες), οι μισθωτοί του δημοσίου τομέα (λόγω της εργασιακής ασφάλειας), οι φοιτητές και σπουδαστές, στο μέτρο που βρίσκονται σε θετική μεταβατική φάση εξόδου από αυτή τη κατηγορία. Αντιθέτως, οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα μέσης μόρφωσης λόγω της εντατικοποίησης/ελαστικοποίησης της εργασίας, των χαμηλών αμοιβών και της απειλητικής ανεργίας αλλά πάντως εργαζόμενοι και ταυτόχρονα με κάποια βασικά εκπαιδευτικά κεφάλαια τοποθετούνται στην ενδιάμεση περιοχή και σημαίνονται με 0. Το ίδιο ισχύει με τους συνταξιούχους και τις νοικοκυρές. Σε χαμηλότερο κοινωνικό status με τιμή -1 τοποθετούνται οι αγρότες, οι άνεργοι καθώς και άλλοι ανενεργοί.¹¹ Αναλυτικά, οι τοποθετήσεις τιμών ανά ζεύγος παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Για τον περαιτέρω προσδιορισμό των όρων ενσωμάτωσης-απόταξης αξιοποιήθηκε μία ακόμη μεταβλητή από την οποία προκύπτει ένα έντονο στοιχείο υποκειμενικής πρόσληψης της κοινωνικής/πολιτικής θέσης. Πρόκειται για το «κριτήριο ψήφου». Συγκεκριμένα, όσοι δήλωσαν ότι ψήφισαν θετικά (δηλαδή, με σκοπό την επιδοκιμασία κάποιου κόμματος ή του καταλληλότερου κατά τη γνώμη τους πρωθυπουργού), θεωρήθηκε πως τείνουν να νιώσουν ενταγμένοι στο πολιτικο-κομματικό σύστημα ή ότι διατηρούν σοβαρές προδοκίες από αυτό και έλαβαν την τιμή 1, ενώ όσοι ψήφισαν αρνητικά (με σκοπό την καταδίκη της κυβέρνησης ή κάποιου κόμματος), εκτιμήθηκε ότι βιώνουν συναισθήματα αποκλεισμού και κινδύνου κοινωνικής καθόδου και έλαβαν την τιμή -1. Τιμή 0 δεν υπήρξε ελλείψει ενδιάμεσης απάντησης.

για τις ψυχοκοινωνιολογικές συνέπειες των μεταβολών στο πεδίο εργασίας και τον φόβο κοινωνικής απόταξης, βλ. V. de Gaullejac - I. Taboada Leonetti, *La lutte des places. Insertion et désinsertion*, Desclée de Brouwer, Μασσαλία-Παρίσι 1994, σ. 29-117.

11. Η τοποθέτηση πάνω, κάτω ή ακριβώς στο όριο που μοιράζει τον άξονα ενσωμάτωσης-απόταξης μπορεί να εκλεπτυνθεί σε ένα επόμενο και πιο σύνθετο στάδιο της έρευνας, με την περαιτέρω διαίρεση των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών στη βάση γεωγραφικών διαφοροποιήσεων που θα απηχούν και σαφείς οικονομικές διαφορές. Π.χ., κάτι τέτοιο μπορεί να είναι χρήσιμο στην εκλέπτυνση της εκλογικής συμπεριφοράς των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα μέσης μόρφωσης. Το πλήθος πάντως του πανελλαδικού δείγματος είναι επαρκές ώστε να εξομαλύνει τις μεγάλες αποκλίσεις, εξασφαλίζοντας έτσι αρκετή αξιοπιστία ως προς τις μεγάλες τάσεις που χαρακτηρίζουν την κοινωνική θέση αυτών των ομάδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Δείκτης «κοινωνικής τοποθέτησης»

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			
	Πρωτοβάθμια	Μέση	Ανώτερη-Ανώτατη	Δεν απαντώ
Αγρότες	-1	-1	0	-1
Ελ. επαγγελματίες	-1	1	1	0
Μισθωτοί δημοσίου τομέα	0	1	1	0
Μισθωτοί ιδιωτικού τομέα	-1	0	1	0
Άλλοι ενεργοί	-1	0	1	0
Άνεργοι	-1	-1	0	-1
Φοιτητές/Σπουδαστές	0	1	1	1
Νοικοκυρές	-1	0	1	0
Συνταξιούχοι	-1	0	0	-1
Άλλοι ανενεργοί	-1	-1	0	-1
Δεν απαντώ	-1	0	1	0

Η σύνθεση (γραμμικός συνδυασμός) των δύο μεταβλητών, της «κοινωνικής τοποθέτησης» και του «κριτηρίου ψήφου», σταθμισμένων με μεγαλύτερη βαρύτητα στην πρώτη (με το σκεπτικό ότι τα αντικειμενικά κριτήρια καθορίζουν περισσότερο την ενσωμάτωση ή την ανασφάλεια από ό,τι τα υποκειμενικά που, στην προκειμένη περίπτωση, διαμεσολαβούν μια συναισθηματική σχέση με το πολιτικό σύστημα), οδηγεί στον δείκτη «ενσωμάτωσης-απόταξης» ορίζοντας 4 θέσεις-κατηγορίες.

Στην «έντονη ενσωμάτωση» (θέση 1) ανήκουν οι ψηφοφόροι με υψηλό κοινωνικό status και θετική ψήφο. Στην «περιορισμένη ενσωμάτωση» (θέση 2) ανήκουν οι υψηλού κοινωνικού status με αρνητική ψήφο, καθώς και οι μεσαίου με θετική. «Περιορισμένου κινδύνου κοινωνικής απόταξης» (θέση 3) θεωρούνται οι πολίτες χαμηλού status που ψηφίζουν θετικά και εκείνοι με μεσαίο status που ψηφίζουν αρνητικά. Τέλος, στον «έντονο κίνδυνο κοινωνικής απόταξης» (θέση 4) τοποθετούνται όσοι συνδυάζουν χαμηλό status και αρνητική ψήφο. Τα δεδομένα αντιπαραβάλλονται και συγκρίνονται με τα παλλαδικά ποσοστά των κομμάτων (βλ. Πίνακα 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δείκτης «ενσωμάτωσης-απόταξης» και εκλογικές επιλογές

	% του δείγματος	Ν.Δ. %	ΠΑΣΟΚ %	ΚΚΕ %	ΣΥΡΙΖΑ %	ΛΑΟΣ %	Λοιποί %	Σύνολο %
Έντονη ενσωμάτωση	35,2	50,9	32,0	6,7	5,9	2,2	2,3	100,0
Περιορισμένη ενσωμάτωση	35,2	38,3	38,4	8,4	5,6	4,8	4,6	100,0
Περιορισμένος κίνδυνος κοινωνικής απόταξης	25,8	39,1	43,2	8,6	3,3	3,9	1,8	100,0
Έντονος κίνδυνος κοινωνικής απόταξης	3,8	10,3	57,7	16,1	3,3	8,4	4,3	100,0
Εκλογική δύναμη 2007	100,0	41,8	38,1	8,2	5,0	3,8	3,1	100,0

3. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΤΑΞΗΣ

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2, η χρήση της μεταβλητής που κατασκευάστηκε προηγουμένως διαβαθμίζει τη σχέση «ενσωμάτωση-απόταξη» σε 4 διακριτά «στρώματα».

Το πρώτο («έντονη ενσωμάτωση») αντιπροσωπεύει εκείνους τους ψηφοφόρους οι οποίοι, από τα κοινωνιολογικά τους χαρακτηριστικά και την κατά τεκμήριο θετική τους διάθεση απέναντι στο πολιτικό σύστημα, δείχνουν να απολαμβάνουν μεγαλύτερες ευκαιρίες ενσωμάτωσης και σίγουρα μειωμένους κινδύνους κοινωνικού αποκλεισμού. Η Ν.Δ. κυριαρχεί, μιας και υπεραντιπροσωπεύεται κατά 9 μονάδες από το συνολικό της ποσοστό· πετυχαίνει εκεί την «απόλυτη πλειοψηφία» και υπερφαλαγγίζει το ΠΑΣΟΚ το οποίο, σε αυτό το στρώμα, υπολείπεται κατά 6 μονάδες περίπου του πανελλαδικού του ποσοστού. Η διαφορά αυτή είναι μεγάλης σημασίας καθώς το στρώμα αυτό δεν απεικονίζει μόνο εύπορες κοινωνικές δυνάμεις (ανώτερα αστικά στρώματα) αλλά εμπεριέχει και τα ανώτερα μικροαστικά ή δυναμικά μεσαία στρώματα (αντιστοιχεί στο 35% του δείγματος) πάνω στα οποία το ΠΑΣΟΚ είχε στηρίξει την πολιτική του ηγεμονία την περίοδο 1996-2004. Το ΚΚΕ, όπως

είναι αναμενόμενο, υπο-εκπροσωπείται σε αυτή την κατηγορία, σημειώνοντας όμως ένα ποσοστό που μας επιτρέπει να μιλάμε για μια σχετική αλλά σαφή διαταξικότητα της ψήφου του. Αντιθέτως, ο ΣΥΡΙΖΑ υπερ-εκπροσωπείται ξεπερνώντας το ποσοστό του κατά 0,9%. Η μεγάλη συμμετοχή στην πρώτη κατηγορία ενσωμάτωσης αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές στο υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο που διαθέτουν οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ. Γεγονός που αποτελεί μια διευρυμένη και δημοσκοπικά συνεχώς αυξανόμενη δυναμική της δομής της ψήφου του ΚΚΕ-εσωτερικού και του Συνασπισμού καθ' όλη τη διάρκεια τη Μεταπολίτευσης. Το ενδιαφέρον είναι ότι στις συνθήκες αύξησης των ποσοστών του χώρου αυτού η διεύρυνση του ακροατηρίου δεν γίνεται τόσο σε μια πολυσυλλεκτική βάση αλλά περισσότερο στην κατεύθυνση των νέων εγγράμματων, των «παιδιών» του μαζικού εκδημοκρατισμού της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο ΛΑΟΣ υπο-εκπροσωπείται σε αυτούς τους πληθυσμούς χωρίς όμως να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι απουσιάζει τελείως στο μέτρο που η πληθυσμιακή του βαρύτητα στο δείγμα είναι αυξημένη. Τέλος, και τα λοιπά κόμματα (Οικολόγοι, Φιλελεύθερη Συμμαχία, εξωκοινοβουλευτική Αριστερά) υπολείπονται των δυνάμεων που καταγράφουν συνολικά.

Το δεύτερο στρώμα, «περιορισμένη ενσωμάτωση», αντιπροσωπεύει το 35,2% του δείγματος και, ειδικότερα, ψηφοφόρους που υπερβαίνουν το όριο της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Διαθέτουν έναν συνδυασμό υψηλού μορφωτικού κεφαλαίου και ανασφαλούς εργασίας ή το αντίστροφο· αφορά ακόμμη ψηφοφόρους με θετικό πρόσημο στο επάγγελμα και τη μόρφωση οι οποίοι ψηφίζουν αποδοκιμαστικά προς το πολιτικό σύστημα. Θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για πληθυσμούς που αντιπροσωπεύουν τον πυρήνα των μεσαίων στρωμάτων, την πιο χαρακτηριστική μερίδα εκείνων που, ενώ ξεπερνούν το όριο του κινδύνου απόταξης, δεν διαβλέπουν προοπτική περαιτέρω ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Η Ν.Δ. εμφανίζεται εδώ να μειονεκτεί –σε σχέση με το άνετο προβάδισμα που διαθέτει στην κατηγορία της έντονης ενσωμάτωσης κατά 12 μονάδες– και υπο-εκπροσωπείται κατά 3,5 μονάδες από το γενικό ποσοστό της. Από την άλλη, ο πληθυσμός αυτός μοιράζεται συμμετρικά ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας αφού το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει ουσιαστικά το ίδιο ποσοστό που αντιστοιχεί και στο εθνικό του ποσοστό. Ελαφρώς πάνω από το εθνικό του ποσοστό εμφανίζεται σε αυτό το στρώμα το ΚΚΕ, δείχνοντας ότι διαθέτει σημαντική απήχηση στον μεσοστρωματικό πληθυσμό ενώ και ο ΣΥΡΙΖΑ εξακολουθεί σχετικά να υπερ-αντιπροσωπείται (κατά 0,6%). Ο ΛΑΟΣ συμμετέχει στο στρώμα της περιορισμένης

ενσωμάτωσης κατά 1% περισσότερο από το πανελλαδικό του ποσοστό, τιμή σημαντική για ένα κόμμα που συγκέντρωσε 3,8% στο σύνολο των εκλογέων. Κάτι τέτοιο δείχνει ότι η ελληνική αυτή εκδοχή της νέας άκρας Δεξιάς¹² έχει πράγματι μεσοστρωματική έδρα και δεν υπολείπεται αναλογικά των υπόλοιπων κομμάτων στο πεδίο αυτό. Τα «λοιπά κόμματα» («Οικολόγοι πράσινοι») μοιάζουν να υπερ-αντιπροσωπεύονται έντονα, καταγράφοντας 1,5% πάνω από τον μέσο όρο τους και πλησιάζοντας τη συμμετοχή του ΛΑΟΣ και του ΣΥΡΙΖΑ.

Το τρίτο στρώμα αντιστοιχεί στην πρώτη και πολυπληθέστερη περιοχή κινδύνου κοινωνικής απόταξης. Αφορά υποκείμενα που είτε έχουν χαμηλό μορφωτικό κεφάλαιο και επισφαλή εργασία αλλά επενδύουν στο πολιτικό σύστημα ψηφίζοντας «θετικά», είτε συνδυάζουν ασφαλή εργασία και χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (ή αντίστροφα) και νιώθουν αποστασιοποιημένοι από το πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι (εκφραζόμενοι αποδοκιμαστικά προς το σύστημα εκπροσώπησης). Εδώ περιλαμβάνεται ο μεγάλος όγκος των ψηφοφόρων εκείνων που παραδοσιακά θα ονομάζαμε «λαϊκά στρώματα» και μια σημαντική μερίδα των κατώτερων μεσαίων στρωμάτων που βρίσκονται σε διαδικασία κοινωνικής καθόδου (λόγω χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου ή επισφαλούς εργασίας). Σε αυτό το πεδίο, το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να ηγεμονεύει και να οργανώνει σταθερά –να συγκρατεί, κατά έναν τρόπο– την παραδοσιακή λαϊκή του βάση. Πρόκειται για μια μεγάλη πληθυσμιακή κατηγορία (αντιπροσωπεύει το 25,8% του δείγματος) στην οποία ξεπερνά τη Ν.Δ. κατά 4 μονάδες και τον εθνικό του μέσο όρο κατά 5%. Το ΚΚΕ συγκεντρώνει 8,6% αυτού του πληθυσμού, αυξάνοντας τον μέσο όρο του κατά 0,4% και δείχνει ότι, μαζί με την περιορισμένη ενσωμάτωση, συναρθρώνει στη βάση του κοινωνικά ασθενείς ψηφοφόρους. Ο ΣΥΡΙΖΑ, από την άλλη πλευρά, υπολείπεται στο στρώμα αυτό σημαντικά του μέσου όρου του (-2,7%) φανερώνοντας δυσκολία να διεισδύσει σε έναν χώρο όπου ρητορικά τουλάχιστον απευθύνεται (με βάση την κοινωνικιστική και εν πολλοίς κρατικιστική στροφή του

12. Βλ. Βασιλική Γεωργιάδου, «Ψηφίζοντας την άκρα Δεξιά. Η εκλογική επιλογή του ΛΑΟΣ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, Άνοιξη 2008 σ. 249-256, η οποία διαπιστώνει τη μεσοστρωματική εκλογική βάση του ΛΑΟΣ. Στο ζήτημα της εκπροσώπησης των «απόκληρων», όπως τους ονομάζει, υποστηρίζει (διαφορετικά από τα ευρήματα της δικής μας έρευνας η οποία όμως, όπως προαναφέραμε, προσπαθεί να καταγράψει τον έντονο κίνδυνο για κοινωνική απόταξη) ότι ο ΛΑΟΣ δεν έχει σημαντική πρόσβαση σε αυτόν τον πληθυσμό. Βλ., και ευρύτερα, της ίδιας, «Εκλογική κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου», *Επιστήμη και Κοινωνία* τχ. 12, Άνοιξη 2004, σ. 173-212, καθώς και Ρ. Hainsworth, *Η ακροδεξιά-Ιδεολογία, πολιτικά κόμματα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004 σ. 43-70.

των τελευταίων ετών). Ο ΛΑΟΣ τέλος, όπως εξάλλου και το ΚΚΕ, μοιάζει να εντοπίζει σε αυτόν τον χώρο ένα προνομιακό ακροατήριο σε αναλογία με τη συνολική του εκλογική δύναμη.

Η τελευταία κατηγορία αντιπροσωπεύει εκείνο το τμήμα του δείγματος που είναι εγκλωβισμένο στον κίνδυνο της κοινωνικής απόταξης, εάν δεν πλήττεται ήδη από αυτή. Πρόκειται για τους ψηφοφόρους που συγκεντρώνουν αρνητικά χαρακτηριστικά σε όλες τις μεταβλητές: μικρό μορφωτικό κεφάλαιο σε συνδυασμό με μειονεκτική θέση στην αγορά εργασίας και αρνητική τοποθέτηση στο κριτήριο ψήφου. Στη κατηγορία αυτή η Ν.Δ. συμμετέχει ελάχιστα (10%), το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει σχεδόν 20% παραπάνω από το εθνικό του ποσοστό, το ΚΚΕ το διπλάσιο των δυνάμεων του, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ σημειώνει το χαμηλότερο του ποσοστό (3,3%). Αντιθέτως, ο ΛΑΟΣ (όπως και το ΚΚΕ) υπερδιπλασιάζει τη συμμετοχή του (8,4% σε σχέση με το συνολικό 3,8%) χωρίς αυτό όμως να αναιρεί την εν πολλοίς μεσοστρωματική του υπόσταση μια και η τελευταία αυτή κατηγορία δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα περιορισμένο τμήμα του δείγματος¹³ (κάτι που ισχύει εν γένει και για τα άλλα δύο κόμματα που παρουσιάζουν αυξημένη απήχηση σε αυτή).

Εάν τώρα ενοποιήσουμε τη συνολική ενσωμάτωση και τον συνολικό κίνδυνο κοινωνικής απόταξης καταλήγουμε στον Πίνακα 3 με τη βοήθεια του οποίου μπορεί κανείς να εξαγάγει κάποια μακροσκοπικά συμπεράσματα. Αποτυπώνεται εναργώς μια αντίστροφη σχέση υπέρ- και υπο-εκπροσώπησης μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας: η Ν.Δ. υπερ-εκπροσωπείται στο σύνολο της ενσωμάτωσης και υπο-εκπροσωπείται στο σύνολο του κινδύνου κοινωνικής απόταξης. Ανάλογα λειτουργεί εν μέρει και η σχέση ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ, με το ΚΚΕ να υπερ-εκπροσωπείται στο σύνολο του κινδύνου κοινωνικής απόταξης και να υπο-εκπροσωπείται ελαφρώς στο σύνολο της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αντίστοιχα, ο ΛΑΟΣ φαίνεται να μετέχει πιο έντονα στη νομή του κινδύνου απόταξης παρότι το ποσοστό του στο σύνολο της ενσωμάτωσης πλησιάζει τον εθνικό του μέσο όρο. Αντίστροφα, πάλι, μοιάζει να μετέχει της κοινωνικής δομής της ψήφου η ομάδα των λοιπών κομμάτων

13. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, οι κατανομές στις οποίες προβαίνουμε δεν στοχεύουν να αναπαραστήσουν ούτε την κοινωνική ούτε την εισοδηματική θέση των ψηφοφόρων του δείγματος. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι τα ποσοστά που εξαγονται ως αντιπροσωπευτικά του κινδύνου κοινωνικής απόταξης δεν απέχουν πολύ αυστηρών οικονομετρικών δεδομένων φτώχειας και ευημερίας (θα έλεγε κανείς ότι τείνουν μάλιστα να τα υπερβούν). Βλ. Θ. Μπιντράκος - Π. Τοακλόγλου, «Μεταβολές στη συνολική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα με τη Μεταπολίτευση», *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

«Ενσωμάτωση-απόταξη» και εκλογική επιρροή
(συγκεντρωτικά στοιχεία)

	% του δείγματος	Ν.Δ. %	ΠΑΣΟΚ %	ΚΚΕ %	ΣΥΡΙΖΑ %	ΛΑΟΣ %	Λοιποί %	Σύνολο %
Σύνολο ενσωμάτωσης	70,4	44,6	35,2	7,5	5,8	3,5	3,5	100,0
Σύνολο κινδύνου κοινωνικής απόταξης	29,6	35,4	45,0	9,6	3,3	4,5	2,2	100,0
Εκλογική δύναμη 2007	100,0	41,8	38,1	8,2	5,0	3,8	3,1	100,0

που δεν μπήκαν στη Βουλή και των οποίων ο κύριος όγκος προέρχεται από τους «Οικολόγους-Πράσινους» (1%) γι' αυτό και η κατανομή της είναι ανάλογη με αυτή του ΣΥΡΙΖΑ εμφανιζόμενη σαν ένα είδος μικρογραφίας του.

Εάν τώρα συγκρίνουμε (διαιρέσουμε) τα ποσοστά κάθε κόμματος σε κάθε κατηγορία με το πανελλήνιο ποσοστό του, προκύπτει η *σχετική του δύναμη*. Από αυτή την επεξεργασία αναδύονται σαφώς *δύο ομάδες κομμάτων*.

Από τη μία πλευρά, έχουμε τα κόμματα που είναι περισσότερο αποτελεσματικά και δειοδοτικά στη μεγάλη δεξαμενή εκείνων των στρωμάτων που δεν βρίσκονται στη ζώνη κινδύνου αλλά, αντιθέτως, υπερβαίνουν το όριο της, επιτρέποντας την επιτυχή είσοδο στις συνθήκες της παγκόσμιας απορρύθμισης. Και των κοινωνικών δυνάμεων των οποίων η κοινωνική αναπαραγωγή δεν μοιάζει να διακυβεύεται άμεσα, άσχετα εάν πολιτικά μπορεί να εκφράζεται μέσα από αριστερή ψήφο (κυρίως του ΣΥΡΙΖΑ) η δυσαρέσκεια για το μπλοκάρισμα της ανοδικής κινητικότητας προηγούμενων γενεών. Στα κόμματα που υπερ-αντιπροσωπεύονται σε αυτή τη κατηγορία ανήκει η Ν.Δ., ο ΣΥΡΙΖΑ και τα «λοιπά κόμματα».¹⁴

Από την άλλη, θα συναντήσουμε τα κόμματα εκείνα που με μεγαλύτερη άνεση συλλέγουν και επικεντρώνουν τη σχετική τους δύναμη σε στρώματα που μοιάζουν να απειλούνται από εγγενείς κοινωνιολογικές μειονεξίες αλλά

14. Τη διαχρονική συσχέτιση μεταξύ ψήφου στον Συνασπισμό και τη Ν.Δ., από τη μία, και στο ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, από την άλλη, με ιδιαίτερη έμφαση στις εκλογές του 2007, εξετάζει ο Π. Κουστίνης, «ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο Λεκανοπέδιο: δύο ξένοι στην ίδια πόλη;», στο ανά χείρας τεύχος.

και την ψυχολογική εκείνη παράμετρο ανασφάλειας που μεταφράζεται σε αρνητική στάση απέναντι στην ψήφο. Το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και ο ΛΑΟΣ μετέχουν με μεγαλύτερη ευχέρεια στις δύο κατηγορίες που αποτυπώνουν κίνδυνο κοινωνικής απόταξης. Σημειώνουν μάλιστα εντυπωσιακά κοντινά ποσοστά στη σχετική τους δύναμη στα στρώματα της κοινωνικής απόταξης και σε εκείνα της κοινωνικής ενσωμάτωσης (της τάξης του 92% και 118% αντίστοιχα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Δείκτης σχετικής εκλογικής επιρροής
στις κατηγορίες «ενσωμάτωση» και «απόταξη»*

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	Λοιποί
Σύνολο ενσωμάτωσης	106,5	92,4	92,6	114,2	92,1	112,5
Σύνολο κινδύνου κοινωνικής απόταξης	84,6	118,2	117,7	66,3	118,8	70,1

Ας σημειωθεί για μία ακόμη φορά ότι ο βαθμός συμμετοχής –η σχετική δύναμη– κάθε κόμματος στις δύο αυτές ομάδες δεν σημαίνει, για παράδειγμα, ότι η ψήφος στον ΛΑΟΣ συγκροτείται αριθμητικά στους πληθυσμούς της κοινωνικής μειονεξίας, μια και το ποσοστό του δείγματος που εντάχθηκε στο πεδίο αυτό, ύστερα από τις επεξεργασίες που εκθέσαμε πιο πάνω, δεν υπερβαίνει το 30%. Η σχετική δύναμη των κομμάτων εντός των κατηγοριών ενσωμάτωση/ανασφάλεια αποδίδει το προνομιακό πεδίο διείδυσης κάθε κόμματος και όχι τον πυρήνα της εκλογικής του βάσης.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Τα ευρήματα που προέκυψαν από τη χρήση αυτού του οιοσεί δείκτη ενσωμάτωσης-κινδύνου κοινωνικής απόταξης, εάν συσχετιστούν ερμηνευτικά με τον πυρήνα του πολιτικού λόγου των κομμάτων, μπορούν να συμβάλλουν στον εμπλουτισμό του άξονα Αριστερά-Δεξιά. Να εμπλουτιστεί, δηλαδή, αυτός από έναν κάθετο άξονα που δύναται προοπτικά να αποδώσει τόσο τις αντικειμενικές προϋποθέσεις προσαρμογής στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες συνθήκες απορρύθμισης της οικονομίας και συμπίεσης των εισοδημάτων, όσο και τις αξιακές παραμέτρους που σε μεγάλο βαθμό τις συνοδεύουν

(αυτό που θα ονομάζαμε «προϊποθέσεις επιτυχούς εξατομίκευσης»)¹⁵

Βεβαίως, ο δείκτης αυτός δεν αποδίδει κοινωνικές θέσεις ιεραρχημένες με βάση την ολισθηρή για την ελληνική κοινωνική έρευνα κατηγορία της εισοδηματικής τάξης ούτε θέλει να δείξει ότι η ψήφος αντιστοιχεί σε μια σαφή εκπροσώπηση των ταξικών της συμφερόντων.¹⁶ Αποδίδει περισσότερο την κομματική συμμετοχή μέσα σε δύο ροπές, δύο κοινωνικά ρεύματα (το ένα που τείνει να είναι ανοδικό ή αναπαραγωγικό και το δεύτερο που από αναπαραγωγικό τείνει να γίνει καθοδικό). Μια ολοκληρωμένη σύνθεση όλων αυτών των παραμέτρων θα χρειαζόταν μεγαλύτερο και διαφοροποιημένο ερευνητικό υλικό το οποίο θα περιλάμβανε σειρά παραμέτρων κοινωνικής δεξιότητας, οικογενειακής δομής, στάσεων και θα κατέγραφε λεπτές πολιτισμικές πρακτικές. Μπορεί κανείς, ωστόσο, να αποπειραθεί να αποτυπώσει μια σειρά παρατηρήσεων που εστιάζουν στον τρόπο με τον οποίο κάθε κόμμα συναρθρώνει και οργανώνει τη σχέση των ψηφοφόρων του με την ενσωμάτωση και τον κίνδυνο της κοινωνικής απόταξης, στο μέτρο που και τα πέντε κόμματα που αναδείχθηκαν στο κοινοβούλιο μετέχουν καθαρά και των δύο μεγάλων κατηγοριών του δείγματος που ανέδειξε ο δείκτης.

Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, προκύπτει μια εντυπωσιακή αναλογία στη διεύθυνση των ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ και ΛΑΟΣ στις μερίδες εκείνες που βρίσκονται κάτω από το όριο της επιτυχούς κοινωνικής ενσωμάτωσης. Μια άλλη τριάδα, με μεγαλύτερες αποκλίσεις αυτή τη φορά, σχηματίζεται όταν παρατηρήσει κανείς τη σχετική δύναμη των κομμάτων που υπερ-εκπροσωπούνται σε εκείνες τις ευρύτατες πληθυσμιακά κατηγορίες που μοιάζουν περισσότερο προστατευμένες και ικανές να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές συνθήκες και μεταβολές. Η Ν.Δ., ο ΣΥΡΙΖΑ και οι λοιποί (χάρη κυρίως στους «Οικολόγους πράσινους») υπερ-εκπροσωπούνται στις κατηγορίες αυτές, με τον ΣΥΡΙΖΑ να έχει τη μεγαλύτερη απόκλιση μεταξύ της σχετικής του δύναμης στην «ενσωμάτωση» και της αντίστοιχης στο πεδίο της «κοινωνικής απόταξης» (114,2% προς 66,3%), σχέση που ακολουθείται εν πολλοίς και από τα λοιπά κόμμα-

15. Ο Διαμαντούρος περιγράφει τους όρους περιχαράκωσης και συντηρητικοποίησης των ελληνικών ανερχόμενων μεσοστρωμάτων (ή ορισμένων τμημάτων τους) όταν αυτά έρχονται αντιμέτωπα με την κάμψη της ανοδικής τους κινητικότητας. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 65-84.

16. Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικά πολιτικά*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 61-118 και Κ. Τσοουκάλας, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *ό.π.*

τα. Η Ν.Δ. εντοπίζει και αυτή μεγαλύτερη των ποσοστών της σχετική δύναμη στα στρώματα του δείγματος που υπερβαίνουν το όριο της κοινωνικής ενσωμάτωσης χωρίς αυτό να δημιουργεί υπερβολική απόσταση από τη σχετική δύναμη στην κατηγορία που βρίσκεται κάτω από το όριο (106,5 % προς 84,6%).

Τι είδους είναι τα συμπεράσματα στα οποία μπορεί να μας οδηγήσει αυτή η ομαδοποίηση;

Το πρώτο είναι ότι η κατανόηση της πολιτικής δομής της ψήφου, της έκτασης δηλαδή που κάθε πολιτικό κόμμα καταλαμβάνει στην εκάστοτε κατηγορία που προκύπτει από τον δείκτη, επιβεβαιώνει και επαυξάνει την αίσθηση ότι η αριστερή ψήφος στις εκλογές του 2007 δεν μπορεί να ομογενοποιηθεί κοινωνιολογικά. Βλέπουμε, για παράδειγμα, ότι το ΚΚΕ και ο ΣΥΡΙΖΑ κινούνται εμφανώς αντίρροπα ως προς τα τμήματα που «αντιπροσωπεύουν» με μεγαλύτερη επιτυχία. Και αυτό παρότι ο πολιτικός τους λόγος συγκλίνει σε μεγάλο βαθμό, τόσο σε επίπεδο προγραμματικό (η έντονη αναφορά στο κράτος, ενίοτε και στο εθνικό κράτος, στην κοινωνική προστασία των αδυνάτων και οι λαϊκιστικές αιχμές έφεραν τον ΣΥΡΙΖΑ του Α. Αλαβάνου πιο κοντά στην κομμουνιστική ρητορική παρά στην παράδοση της ανανεωτικής Αριστεράς) όσο και στο στενά πολιτικό επίπεδο (με την συστηματική διμέτωπη μάχη κατά του «δικομματισμού» και την επένδυση περισσότερο στη διαίρεση μεταξύ μικρών και μεγάλων κομμάτων απ' ό,τι στον άξονα Αριστερά-Δεξιά).¹⁷ Ειδικά στη περίπτωση των δύο αριστερών κομμάτων των οποίων, όπως είπαμε, η ρητορική αντιουστημική εγγύτητα ενισχύεται, η κοινωνιολογία της ψήφου δείχνει σημαντικές τάσεις απόκλισης. Η απόκλιση αυτή είναι βαρύνουσα καθότι διευρύνει και παγιώνει κατά πάσα πιθανότητα τους κοινωνικούς πυρήνες των δύο κομμάτων. Δεν τους ενοποιεί ούτε τους φέρνει σε επαφή. Κάνει μάλλον το αντίθετο. Έτσι, η έννοια της «αριστερής στροφής» θα πρέπει να σχετικοποιηθεί κοινωνιολογικά.

Αντίστοιχες αμφίρροπες τάσεις και σχέσεις κοινωνιολογικής απόκλισης παρουσιάζουν ξεκάθαρα και η Ν.Δ. με το ΠΑΣΟΚ. Η σχέση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία καθόσον αφορά το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος και οριοθετεί το εξής –εκ πρώτης όψεως– παράδοξο φαινόμενο: η έλλειψη αριστερής διακριτότητας του ΠΑΣΟΚ, η εξομίωσή του σε πολλά ζητήματα με τη Ν.Δ., όπως συμβαίνει στο πλαίσιο του οξυμένου μεσοστρωματικού πολυσυλλεκτι-

17. Βλ. Θ. Χατζηπαντελής, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός: 1996-2007», στην επιστημονική συνάντηση της ΕΕΠΕ: *Βουλευτικές εκλογές 2007. Μεταβολές και αδράνειες*, 25-26/1/2008.

ομού, μπορεί να επέφερε εκλογική φθορά στο ΠΑΣΟΚ και ισχυρότατη κρίση μετεκλογικά. Η απίσχανση των κοινωνικών αναφορών όμως και η επιτυχής εξομοίωσή του από το σύνολο των άλλων κομμάτων, της Ν.Δ. συμπεριλαμβανομένης (μέσα από την επικοινωνιακή στρατηγική του «αρνητικού συμψηφισμού»), δεν του αποτέριψε την πρωτοκαθεδρία στο σύνολο του κινδύνου κοινωνικής απόταξης. Αντιθέτως, του έφερε «μη-ανταγωνιστικά» προς τη Ν.Δ. αποτελέσματα στο σύνολο της κατηγορίας της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι αμφίπλευρες απώλειες του ΠΑΣΟΚ (προς Ν.Δ., ΣΥΡΙΖΑ και «Οικολόγους-πράσινους» σε ό,τι αφορά τις απώλειες των μεσαίων στρωμάτων)¹⁸ δείχνουν φθορά και αδυναμία εκπροσώπησης στα ανώτερα και ανώτατα μεσαία στρώματα του δείγματος. Οι απώλειές του προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος αφορούν ουσιαστικά μια ανακατανομή εντός των πεδίων της ενσωμάτωσης και όχι μια κίνηση στο κάτω μέρος της κοινωνικής πυραμίδας.

Ενώ, λοιπόν, τα δύο κόμματα εξουσίας φαίνονται να συγκλίνουν σταθερά στον πολιτικό τους προσανατολισμό σε μείζονα ζητήματα, να μην αποτελούν ριζικά ανταγωνιστικές προτάσεις εξουσίας το ένα για το άλλο, η κοινωνική τους δυναμική, μέσα κυρίως από τη μειωμένη εκπροσώπηση του ΠΑΣΟΚ στην έντονη κοινωνική ενσωμάτωση και την αρκετά περιορισμένη συμμετοχή της Ν.Δ. στις περιοχές που βρίσκονται κάτω από τη γραμμή του κινδύνου, μοιάζει ξεκάθαρα διαφοροποιημένη, έτοι τουλάχιστον όπως εκφράστηκε στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007.¹⁹

Υπ' αυτούς τους όρους θα ήταν τελείως απλουστευτικό να μιλήσει κανείς για αριστερή στροφή του εκλογικού σώματος με όρους κοινωνικής θέσης ή δεξιοτήτων προς ενσωμάτωση/μειονεκτημάτων που οδηγούν στον κίνδυνο της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Μπορεί, μάλιστα, να υποθέσει κανείς ότι σε κάθε μία από τις διαβαθμίσεις ενσωμάτωσης/κοινωνικού κινδύνου που α-

18. Το ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τις εκλογές του 2004 έχασε προς τη Ν.Δ. 4,7% της δύναμής του, 2,9% προς τον ΣΥΡΙΖΑ, 2,65% προς το ΚΚΕ, 1,3% προς τον ΛΑΟΣ και 1,3% προς τους λοιπούς.

19. Ο Νικολακόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Το 1993 η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ., με βάση τη μόρφωση, ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη, ενώ στις εκλογές του 2000 τα δύο κόμματα παρουσίαζαν μεγάλες ομοιότητες». Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι 1974-2004: παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα», *ό.π.*, σ. 89. Φαίνεται ότι η συνεκτική αυτή πολιτική ταυτότητα των μεσαίων στρωμάτων που εκφράστηκε με τις πολλαπλές συγκλίσεις ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. και τον έντονο δικομματισμό στις εκλογές του 2000, αποδιαιρώνεται ήδη από τις εκλογές του 2004 (στο ίδιο, σ. 90). Η τάση αυτή, σύμφωνα με τα ευρήματα μας, μοιάζει να οξύνεται ακόμη περισσότερο και να παγιώνεται στις εκλογές του 2007.

ναδείχθηκαν από την έρευνά μας, «κατοικούν» ορισμένες κοινές κοινωνικές έξεις, ιδεολογικές στάσεις, πολιτισμικές πρακτικές που όμως, δίχως περαιτέρω εμπειρική έρευνα, δεν μπορούν παρά να μείνουν υποθετικές. Αυτές πιθανόν να συναρτώνται με το εισόδημα στο μέτρο που αυτό ενοποιεί μεγάλες ομάδες πληθυσμού, αλλά δεν προσδιορίζονται απ' αυτό. Θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει κοινά στοιχεία εντός κάθε κατηγορίας, τα οποία πιθανόν να τέμνουν οριζόντια τον άξονα Αριστερά-Δεξιά παράγοντας στοιχειώδεις κοινές διαθέσεις των υποκειμένων απέναντι σε συγκεκριμένα ζητήματα. Η σχέση κράτους-πολίτη, η προσωπική αυτονομία του υποκειμένου, ο πολιτισμικός πλουραλισμός, η αποστασιοποίηση από παραδοσιακούς θεσμούς όπως είναι η αναπαραγωγική οικογένεια, η σχέση με την ψηφιακή κοινωνικότητα, ο κοσμοπολιτισμός και η αίσθηση συμμετοχής στην ευρωπαϊκή ταυτότητα μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντιστοιχούν σε κοινά αξιακά φορτία που, με μικρές αποκλίσεις, ενοποιούν τις εξαχθείσες κατηγορίες πέραν των δεσμεύσεων του άξονα Αριστερά-Δεξιά.²⁰

Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρήσουμε ότι το όριο μεταξύ ενσωμάτωσης και κινδύνου αντιπροσωπεύει το σύνορο ανάμεσα σε έναν μεταϊλιστικό κόσμο, των «από πάνω», και σε έναν παλαιότερο και ακόμη δεσμευμένο από το σύμπαν των «βασικών αναγκών». Η κοινότητα στοιχείων που πιθανόν ενοποιεί οριζόντια τις κατηγορίες που παρουσιάσαμε, δεν είναι μια κοινότητα οικονομικών συμφερόντων ή μία πολιτικο-ιδεολογική κοινότητα. Τα ενοποιητικά στοιχεία θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στις αντιθέσεις που συνθέτουν σήμερα τα μεσοστρώματα, σε εκείνες, μάλιστα, που αφορούν την οιονεί επιτυχή ή οιονεί καταστροφική είσοδο του ατόμου στις συνθήκες ρήξης της κοινωνικής αλληλεγγύης, πολλαπλασιασμού των κοινωνικών νοσηματοδοτήσεων, παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, του πολιτισμού και των κοινωνικών συναισθημάτων. Αυτά τα ζητήματα της επιτυχούς ή όχι εξατομίκευσης, έτσι όπως πιθανόν αποτυπώνονται ως αποκλίνουσες τάσεις στα δύο άκρα του κάθετου άξονα (ενσωμάτωση-κίνδυνος κοινωνικής απόταξης), ίσως να αποτελούν σήμερα και τη ρωγή στη μαζική μεσοστρωματοποίηση που πολιτικά εκφράστηκε σχεδόν μονοπωλιακά από τα αθροιστικά ποσοστά των δύο κομμάτων εξουσίας στις εκλογές του 2000. Ίσως εδώ να βρίσκεται και η αιτία της κρίσης πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων, έτσι

20. Γιάννης Βούλγαρης, «Η Ελλάδα στον καθρέπτη της Ευρώπης: εθνικές πολιτικές, πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Παναγιώτης Καφετζής - Θωμάς Μαλούτας - Ιωάννα Τσιγκανού (επιμ), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες-Ανάλυση δεδομένων της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007, σ. 39-61.

τουλάχιστον όπως την είχαμε συνηθίσει εντός ενιαίων πολιτικών οργανισμών που μέσα από την πολιτική ταυτότητα (και την κρατική προσδοκία) ενοποιούσαν πολιτικά το κοινωνικό φάσμα από τις ανώτερες τάξεις μέχρι τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα.²¹

Χαρακτηριστική περίπτωση απώλειας αυτής της ικανότητας εκπροσώπησης και ενοποίησης αιτημάτων αποτελεί το ΠΑΣΟΚ. Στις εκλογές αυτές φαίνεται ότι κρυσταλλώθηκε το πολιτισμικό τραύμα²² του εκουγχρονισμού και ότι μετουσιώθηκε ως αδυναμία συνύπαρξης κοινωνικών δυνάμεων με διαφορετική δυναμική εξατομίκευσης και εισόδου στη παγκοσμιοποίηση. Το παράδοξο αυτού του πολιτισμικού τραύματος που πλήττει το ΠΑΣΟΚ (και πολύ λιγότερο τη Ν.Δ. η οποία εξακολουθεί να ηγεμονεύει πολιτικά ενοποιώντας ένα πολυμήγες ακροατήριο και αξιοποιώντας την αδυναμία του ΠΑΣΟΚ να ηγεμονεύσει στα ανώτερα στρώματα) είναι ότι δεν εμφανίζεται μόνο ως μετακίνηση ψηφοφόρων προς το ΚΚΕ, για παράδειγμα, ως κινητικότητα στο κάτω μέρος, αλλά ως αποδυνάμωση της συμμετοχής στην πρώτη κατηγορία ενσωμάτωσης όπου τόσο η Ν.Δ. όσο και ο ΣΥΡΙΖΑ μοιάζουν να δεσπόζουν.

Εδώ, η κλασική διαιρετική Αριστερά-Δεξιά φαίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη, λειτουργική και ανθεκτική. Η εσωτερική διαφοροποίηση της ενσωμάτωσης και του κινδύνου απόταξης πέρα από προφανή οικονομικά χαρακτηριστικά, που δεν αποτυπώνονται όμως εύκολα, μεσολαβεί *δύο εκδοχές του ατομικισμού και δύο μορφές της δυσκολίας πρόσβασης σε αυτόν*.

Ξεκινώντας από τη δεύτερη, θα λέγαμε ότι στην προσφυγή στην κρατική προστασία και ασφάλεια (την επένδυση σε συλλογικότητες προστατευτικές και δεσμευτικές για το άτομο) που αποτυπώνεται έντονα στον ΛΑΟΣ και στο

21. Βλ. τη συστηματική ανάλυση των όρων πολιτισμικής, αξιακής και ιδεολογικής σύγκλισης του «μειοψηφικού χώρου» στην οποία προβαίνει ο Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και «μειοψηφικός χώρος». Ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο, του ίδιου (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 57-85.

22. Για την έννοια του πολιτισμικού τραύματος, βλ. Ν. Δεμερτζής - Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία-Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 187-242. Κατά τη γνώμη μας, η απόσταση μεταξύ πολιτικής ηγεσίας και λαϊκών συναισθημάτων, η αδυναμία δηλαδή να σχηματιστεί ένας «εκουγχρονιστικός λαϊκισμός» την περίοδο 1996-2004 μπορεί να διαβαστεί με όρους πολιτισμικού τραύματος. Αδυναμίες αναπαράστασης με όψεις τραυματικές και με συνέπειες στην ίδια την εκπροσώπηση εντοπίζει για τη σύγχρονη Γαλλία ο Daniel Bougnoux, *La crise de la représentation*, La découverte, Παρίσι 2006, σ. 129-149.

ΚΚΕ, και που ασφαλώς αφορά μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και μικρότερο της Ν.Δ., διακρίνονται δύο τουλάχιστον εκδοχές. Η δεξιότερη που αντιστοιχεί και στον ρητορικό πυρήνα του ΛΑΟΣ αλλά και στις πολιτικές του συνδελιώσεις, υπερ-εκπροσωπείται στον έντονο κίνδυνο κοινωνικής απόταξης και προκύπτει περισσότερο από την αρνητική ψήφο και όχι τόσο από το κοινωνικό status. Έρχεται να σημαίνει μια έντονη αξιακή-ιδεολογική φόρτιση της ψήφου η οποία δεν ταυτίζεται, επί παραδείγματι, με κάποια σαφή κοινωνική τοποθέτηση ή ανάγκη. Εδώ, το αίτημα για μια μεγάλη, ισχυρή ταυτότητα, μειωτική της ατομικής αυτονομίας, έχει να κάνει με την εθνικιστή ρητορική του κόμματος και την αναζήτηση ενός κυριαρχικού κρατικού μορφώματος. Στην αντίπερα όχθη του φάσματος, εκεί όπου το ΚΚΕ κυριαρχεί στις κατηγορίες του κινδύνου απόταξης, μπορούμε να υποθέσουμε μια μεγαλύτερη ταύτιση κοινωνικής θέσης και πολιτικού λόγου του κόμματος η οποία οδηγεί κατά έναν τρόπο σε μια ερμηνεία της ψήφου με όρους ορθολογικής επιλογής. Εδώ, το αίτημα για ένα κρατικό μόρφωμα ισχυρό και προστατευτικό δεν φαίνεται να αφορά μόνο αγωνίες για την παγκοσμιοποίηση ως πολιτική διαδικασία (παρότι και αυτή αναφέρεται ψηλά στην ιδεολογική ατζέντα του κόμματος)²³ αλλά και για την απορρύθμιση των οικονομικών σταθερών των συγκεκριμένων στρωμάτων και των όρων της κοινωνικότητας τους. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι αυτό αφορά και ένα μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες αλλά, σε αντίθεση με τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (και μέχρι ενός σημείου του ΛΑΟΣ), παραμένουν εντός της «πελατειακής προσδοκίας». Εδώ, το κράτος προσλαμβάνεται και απαιτείται περισσότερο ως αντίβαρο στην αγορά, ως εγγυητής επιβίωσης και ως αναδιανεμητής των κοινωνικών πόρων. Η ασφάλεια ως ευταξία και η ασφάλεια ως οικονομική προστασία (έτσι όπως θα όφειλαν να μεσολαβηθούν από μεγάλες οντότητες) ίσως να αποτελούν το σημείο διάκρισης της αριστερής και της δεξιάς επιρροής στις κατηγορίες του κινδύνου της κοινωνικής απόταξης.

Σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες εκείνες που διακρίνονται για τη ροπή τους προς μια επιτυχή εξατομίκευση, τα πιθανά κοινά χαρακτηριστικά διαστέλλο-

23. Ο Μαραντζίδης μιλάει ευθέως για τον εθνολαϊκισμό ως υποκατάστατο της κομμουνιστικής ιδεολογίας που πιστεύει ότι έχει πέσει σε απαξία τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη· βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκουγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, άνοιξη 2008, σ. 214-219.

νται επί του άξονα Αριστερά-Δεξιά σε δύο τουλάχιστον εκδοχές της ατομικότητας.

Σχηματικά, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η τεράστια απήχηση της Ν.Δ. στα ανώτατα και ανώτερα μεσαία στρώματα την οποία διαπιστώνουμε στην εκπροσώπηση του κόμματος στην κατηγορία «έντονη ενσωμάτωση» (και που εν πολλοίς προκύπτει από το άθροισμα μιας καταφατικής στάσης απέναντι στο κόμμα ή τον αρχηγό της Ν.Δ. πάνω σε ένα ασφαλές κοινωνικό status και που ενισχύθηκε από τις μετακινήσεις από το ΠΑΣΟΚ) μπορεί να ερμηνευτεί ως μια στενή αντίληψη του ευ ζην, ως ένας ναρκισσοιστικός ατομικισμός (που αποκόπεται από το δημόσιο πεδίο)²⁴ ο οποίος, εάν συσχετιστεί με την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, οδηγεί σε μια ερμηνεία της ψήφου με όρους ορθολογικής επιλογής.²⁵ Αντιδιαμετρικά δηλαδή προς το πεδίο εκείνο όπου φαίνεται προνομιακά να απευθύνεται και να λειτουργεί η ψήφος στο ΚΚΕ (κίνδυνος απόταξης στην αριστερή του εκδοχή-κράτος/αναδιανομή). Θετικά, εντός της κατηγορίας της επιτυχούς και υψηλής ενσωμάτωσης κινείται, όπως είδαμε, ο ΣΥΡΙΖΑ. Η πολιτική του διαφοροποίηση από τη Ν.Δ. έχει να κάνει με μια διαφορετική εκδοχή της εξατομίκευσης (έναν «ώριμο ατομικισμό») που συστηματικά υπερβαίνει το στενό όριο του εαυτού και της εθνικής κοινότητας.

Το οξύμωρο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον στη περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ είναι ότι, όπως είπαμε παραπάνω, ενώ έχει προνομιακή απήχηση σε στρώματα που δεν φαίνεται να απειλούνται άμεσα από τις σύγχρονες συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, ο πολιτικός του λόγος δεν προτάσσει παρά μόνον περιστασιακά αιτήματα μετα-υλιστικού τύπου. (Όπως, αντιθέτως, συμβαίνει με τους Οικολόγους-πράσινους που αλιεύουν προνομιακά από τις ίδιες δεξαμενές με τον ΣΥΡΙΖΑ. Η στάση του τελευταίου στην υπόθεση των πυρκαγιών του καλοκαιριού του 2007 έδωσε ασφαλώς μια τέτοια διάσταση –εν πολλοίς κατάφερε να σχετιστεί με τις αντι-πολιτικές αλλά εντυπωσιακές κινητοποιήσεις των μπλόγκερς).²⁶ Αυτό, όμως, δεν αρκεί για να αποτελέσει

24. Pietro Barcellona, *L'individualismo proprietario*, Bollati Boringhieri, Torino 1988, σ. 114-138.

25. Για τον «ορθολογικό ψηφοφόρο», βλ. το κλασικό έργο του Anthony Downs, *Οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 17-41, 75-81, 80-81· ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία αυτής της θεώρησης είναι ότι δεν αποδίδει τον ίδιο βαθμό ορθολογικότητας εντός του εκλογικού σώματος αλλά ότι τον διαφοροποιεί. Για την παράμετρο της διαφοροποίησης στις ορθολογικές θεωρήσεις της ψήφου, βλ. και Dominique Chagnollaud, *Science politique*, Dalloz, Παρίσι 2000, σ. 172.

26. John Karamichas, «The Impact of the Summer 2007 Forest Fires in Greece: Recent

μακροσκοπική στροφή στον μετα-υλιστικό πολιτικό λόγο. Η κινητοποίηση και η έντονα ακτιβιστική πολιτική στην κατεύθυνση του κρατικού μονοπωλίου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αλλά και συνολικά η στροφή του πολιτικού αυτού χώρου σε περισσότερο κοινωνιστικό προσανατολισμό (εργασιακά, ζήτηματα, κριτική στην ετεροαποσχόληση, επένδυση στο ζήτημα της ανασφάλιστης εργασίας και συστηματική εναντίωση στις «νεο-φιλελεύθερες» μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης) εξισορροπούν το πολιτικό πλαίσιο ή, καλύτερα, το επαναφέρουν σε πιο παραδοσιακή για την Αριστερά θεματολογία. Πώς εξηγείται, συνεπώς, η αυξημένη συμμετοχή του ΣΥΡΙΖΑ στις κατηγορίες της έντονης και της περιορισμένης ενσωμάτωσης οι οποίες, στον βαθμό που δεν στράφηκαν στον εργαλειακό ορθολογισμό της επιλογής της Ν.Δ., θα μπορούσαν να παραμένουν ή να ενσωματωθούν σε έναν καθαρό μετα-υλιστικό λόγο;²⁷

Ένα πρώτο στοιχείο απάντησης έχει πιθανόν να κάνει με την κρίση ανασφάλειας ως προς τη σταθερότητα της εργασίας και την αύξηση της ετεροαποσχόλησης που έχει παραγάγει η μαζική αποφοίτηση από την τριτοβάθμια εκπαίδευση²⁸ μα, κυρίως, η διακύβευση της καταναλωτικής δυνατότητας πληθυσμών περιορισμένης ενσωμάτωσης.²⁹ Ένας κοινωνικός ανελκυστήρας

Environmental Mobilizations, Cyber-Activism and Electoral Performance», *South European Society and Politics*, τχ. 4, 2007, σ. 521-533.

27. Ο ΣΥΡΙΖΑ και η επένδυση που έκανε σε κοινωνικά κινήματα (π.χ. ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16) από κάποια άποψη «υπολείπεται» σε μετα-υλιστικά αιτήματα, τουλάχιστον έτσι όπως αυτά περιγράφονται από τον Ronald Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton University Press, Princeton 1977, και *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton 1990 (βλ. και <http://www.worldvaluessurvey.org/>). Τέτοιοι λόγοι άρθρωσε, ατελέφορα, στην αρχή της θητείας του ως πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ ο Γ. Παπανδρέου· βλ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Με τους πολίτες κατά του Λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Εστία, Αθήνα 2006.

28. Χρ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 270-331.

29. Ο Διαμαντούρος απογράφει ως ένδειξη «οργανικής κρίσης» της ελληνικής κοινωνίας σήμερα τη σταθερή απόσταση που χωρίζει το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας και τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού από τα ίδια τα υποκείμενα· Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Όψεις μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας: παγιώσεις και ανατροπές», στο Σ. Κονιόρδος - Λ. Μαράτου-Αλιμυράντη - Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα. Εργασία, εκπαίδευση, οικογένεια, παρέκκλιση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 13-24. Βλ., επίσης, Γεώργιος Παγουλάτος, «Καταρρέουν λοιπόν τα μεσοία στρώματα;», *Καθημερινή*, 13/1/2008, και Γ. Βούλγαρης, «Τα μεσοστρώματα εν διασπασί», *Τα Νέα*, 12/5/2007. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το 42% των ερωτηθέντων στο τελευταίο ευρωβαρό-

που δεν κινείται πλέον μαζικά προς τους επάνω ορόφους παράγει στους ενσωματωμένους πληθυσμούς μια αίσθηση κοινωνικής απόστασης³⁰ και εσωτερικής (ταξικής) διαφοροποίησης. Από την άλλη, και επειδή οι προϋποθέσεις για μια μεταυλιστική ερμηνεία της διεύθυνσης του ΣΥΡΙΖΑ σε αυτά τα στρώματα (που αποτελεί επιτυχή διευρυμένη αναπαραγωγή της εκλογικής βάσης της ανανεωτικής Αριστεράς και του ΣΥΝ) είναι καταφανείς, θα πρέπει ενδεχομένως να σκεφτεί κανείς ότι αυτός ο κριτικός ατομικισμός οδηγείται σε έναν ιδιότυπο μετα-υλισμό όπου το σημειακό αναφερόμενό του είναι τα υλιστικά αιτήματα: εκείνα που είναι κατεπείγοντα για όσους βρίσκονται στο κάτω μέρος του αριστερού άξονα. Η ψήφος στον ΣΥΡΙΖΑ, υπ' αυτούς τους όρους, θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μια αλτρουιστική ψήφος ή, αλλιώς, ως ένας «μετα-μεταυλισμός» όπου η ψήφος αξιοποιείται σε μια κοινωνική κατεύθυνση που υπερβαίνει την ορθολογική επιλογή και το στενό ατομικό συμφέρον.³¹

μετρο δείχνει να ανησυχεί για την ανεργία στην Ελλάδα ενώ ο μέσος όρος της Ε.Ε. των 27 ανέρχεται μόνο σε 27% –βλ. Eurobarometer 68: Public opinion in the European Union, φθινόπωρο 2007, National report/executive summary, Greece, σ. 5.

30. Η «αίσθηση κοινωνικής απόστασης» μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (σε ό,τι αφορά κυρίως την πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά και πολιτισμικές πρακτικές) αντανακλά μια αυξημένη κοινή επιθυμία για ένα αντικείμενο. Όσο εντονότερη είναι αυτή η κοινή επιθυμία τόσο μεγαλύτερη μπορεί να είναι η αίσθηση κοινωνικής απόστασης μεταξύ ομάδων που υπόκεινται σε ανισοκατανομή πόρων. Αντίστροφα, όταν η κοινή επιθυμία μικραίνει, τότε μειώνεται και η αίσθηση κοινωνικής απόστασης. Κάτι τέτοιο μπορεί άλλοτε να συσκοτίζει και άλλοτε να αυξάνει την πρόκληση που έχει μια κοινωνία για τις κοινωνικές ανισότητες στο εσωτερικό της. Η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων συμβάλλει μακροπρόθεσμα στη μείωση της αίσθησης κοινωνικής απόστασης. Βλ. Bernard Lahire, *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*, La Découverte, Παρίσι 2006, σ. 35-48, 294-315. Η εξομοιωτική, πάντως, πορεία συγκρότησης ευρύχρων μεσοίων στρωμάτων και η επένδυση μεγάλων προδοκίων περαιτέρω ανέλιξης, δεν τα «απελευθέρωσε» –ένα αίσθημα κοινωνικής εγγύτητας, το οποίο όταν αποδυναμώνεται αναγιγνώσκεται με πολιτικούς όρους σαν ριζική επιστροφή των κοινωνικών ανισοτήτων.

31. Για την πολιτισμική διάσταση της πολιτικής εκπροσώπησης που εξακολουθεί να προσφέρει ο ΣΥΡΙΖΑ, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκουγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990», *ό.π.*, σ. 222-223.